

Czy rzeczywiście większa będzie radość z jednego nawracającego się grzesznika niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych (Łk 15,7)?

Will There Really Be Greater Joy for One Repentant Sinner than for Ninety-Nine Righteous Ones (Luke 15:7)?

Andrzej Piwowar

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
andrzej.piwowar@kul.pl

 <https://orcid.org/0000-0001-9316-1791>

ABSTRACT: Łk 15,7 jako werset zawierający teologiczne podsumowanie przypowieści o zaginionej owcy jest jednym z kluczowych tekstów dotyczących miłosierdzia Bożego w Nowym Testamencie. Najczęściej tłumaczy się go w sposób wskazujący, że większa radość będzie w niebie z jednego grzesznika nawracającego się niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia. Jednak tekst grecki tego wersetu nie zawiera pełnej konstrukcji porównania. Pojawia się więc pytanie, czy obecność samego spójnika η jest wystarczającym argumentem, aby tłumaczyć go w znaczeniu porównania. Odpowiedź na to pytanie stanowi cel analiz przedstawionych w artykule. Argumentacja przemawiająca za brakiem porównania w Łk 15,7 została oparta na dokładnej analizie składniowej tego wersetu oraz przesłankach, jakie do tej pory przytaczano na korzyść interpretacji tekstu w sensie porównania. Negatywne wyniki przeprowadzonych analiz nie pozwalają na tłumaczenie tego wersetu w sensie porównania. Występujący w nim samodzielnie spójnik η należy bowiem uznać za alternatywny lub dysjunktywny („lub”, „albo”), a nie porównawczy („niż”): „Powiadam wam: Tak samo w niebie będzie radość z jednego grzesznika, który się nawraca lub/albo z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia”.

SŁOWA KLUCZOWE: Ewangelia według św. Łukasza, Łk 15,7, porównania w języku greckim, spójnik η , funkcja składniowa η w Łk 15,7

ABSTRACT: Luke 15:7, a theological summary of the parable of the lost sheep, is a pivotal New Testament text on divine mercy. It is commonly interpreted as asserting that heaven rejoices more over one repentant sinner than over ninety-nine righteous individuals who need no repentance. However, the Greek text lacks a complete comparative structure, raising questions about whether the conjunct η alone suffices to support a comparative interpretation. This article investigates this issue through a detailed syntactic analysis of Luke 15:7 and evaluates arguments traditionally used to favor a comparative reading. The findings suggest that the independent use of η in the verse indicates an alternative or disjunctive function (‘or’) rather than a comparative one (‘than’), challenging the traditional interpretation of the text: “In the same way there will be rejoicing in heaven over one sinner who repents or over ninety-nine righteous persons who do not need to repent.”

KEYWORDS: Gospel of Luke, Luke 15:7, comparisons in Greek, conjunction η , syntactic function of η in Luke 15:7

Piętnasty rozdział Ewangelii według świętego Łukasza można określić jako ewangelię miłosierdzia¹. Zawiera on bowiem trzy przypowieści (o zabłąkanej owcy [ww. 3–7]², zagubionej drachmie [ww. 8–10] i synu marnotrawnym [ww. 11–32]), które ukazują, jak wielka jest łaskawość Boga względem grzesznika, który się nawraca. Nie można omówić lub przedstawić Bożego miłosierdzia bez odwołania się do tych trzech parabol. Pośród nich na szczególną uwagę zasługuje ostatni werset przypowieści o zagubionej owcy, tj. Łk 15,7. Podsumowując całą tę przypowieść, wyraża on porównanie radości wynikającej z nawrócenia jednego grzesznika z radością z powodu dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych. Należy jednak dostrzec, że grecki tekst tego wersetu zawiera problem składniowy, którego rozwiązanie w bardzo istotny sposób wpływa na jego przesłanie teologiczne.

W niniejszym artykule najpierw zostanie przedstawiona wspomniana trudność składniowa zawarta w analizowanym wersecie Łk 15,7. Następnie zostanie dokonana analiza składniowa tego wersetu, po czym omówione zostanie użycie spójnika ἢ w dziele Łukasowym oraz przedstawione dotychczasowe propozycje rozwiązania problemu porównania w analizowanym fragmencie. Na końcu zostanie zaproponowane rozstrzygnięcie trudności interpretacji składniowej Łk 15,7. Celem podjętego badania jest próba odpowiedzi na pytanie, czy Łk 15,7 jest właściwie tłumaczony i czy tekst grecki tego wersetu rzeczywiście zawiera porównanie.

1. Tekst grecki Łk 15,7 i jego tłumaczenie

Dwudzieste ósme wydanie krytyczne greckiego tekstu Nowego Testamentu, opublikowane przez Nestle–Alanda, podaje następujący tekst Łk 15,7: λέγω ὑμῖν ὅτι οὕτως χαρὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ἔσται ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα ἑννέα δικαίους οἵτινες οὐ χρεῖαν ἔχουσιν μετανοῆσαι³. Z punktu widzenia krytyki tekstu można powiedzieć, że nie sprawia on żadnych problemów, ponieważ jedynie niektóre manuskrypty zawierają lekcję z odwróconą kolejnością słów: zamiast ἐν τῷ οὐρανῷ ἔσται pojawia się ἔσται ἐν τῷ οὐρανῷ. Ponadto kodeks 2542 zamiast formy czasu przyszłego czasownika εἶναι (ἔσται – „będzie”) posiada lekcję z formą czasu teraźniejszego ἐστιν („jest”)⁴. Należy więc stwierdzić, że tekst analizowanego wersetu zachował się dobrze i z punktu widzenia historii jego przekazu nie sprawia żadnych poważnych problemów. Nie ma więc najmniejszych powodów, aby podejrzywać,

1 Por. A. Banaszek, „Przypowieść o zagubionej owcy w świetle teologicznych koncepcji ewangelistów (Mt 18,10–15; Łk 15,3–7)”, *Stworzył Bóg człowieka na swój obraz. Księga pamiątkowa dla Biskupa Profesora Mariana Gołębiowskiego w 65. rocznicę urodzin* (red. W. Chrostowski) (Warszawa: Vocatio 2002) 44.

2 Krzysztof Mielcarek określa tę perykopę jako niezwykle nośną teologicznie, a jej strukturę charakteryzuje jako dobrze przemyślaną (zob. „Przypowieść o zagubionej owcy w trzeciej Ewangelii [Łk 15,1–7]”, *Wszystko czynię dla Ewangelii. Księga Pamiątkowa ku czci O. Prof. Hugolina Langkammera OFM* [red. G. Witaszek – A. Paciorek – A. Kiejza] [Lublin: Wydawnictwo KUL 2000] 284).

3 E. Nestle et al. (red.), *Novum Testamentum Graece*, wyd. 28 (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2012) 249.

4 Nestle et al., *Novum Testamentum*, 249.

że jego pierwotne brzmienie zostało zmienione lub przerobione w toku przekazywania przez kopistów.

Zdecydowana większość tłumaczeń – jeśli nie wszystkie – na języki nowożytne Biblii, jak również komentarze do Ewangelii według św. Łukasza oraz artykuły naukowe, oddają tekst grecki w ten sam lub bardzo podobny sposób: „Powiadam wam: Tak samo w niebie większa będzie radość z jednego grzesznika, który się nawraca, niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia”⁵. Stwierdzają one, iż większa radość będzie z jednego nawracającego się grzesznika niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu ludzi, którzy żyją zgodnie z wolą Bożą i zachowują przykazania⁶. Na potrzeby niniejszego artykułu powyższe tłumaczenie Łk 15,7, które jest najbardziej rozpowszechnione i prawie jednoznacznie przyjęte i zaakceptowane niemal przez wszystkich, zostanie nazwane „tradycyjnym”.

- 5 Zob. D.G. Chen, *Luke* (NCCS; Eugene, OR: Cascade Books 2017) 215; D.L. Bock, *Luke*. II. 9:51–24:53 (BECNT; Grand Rapids, MI: Baker Books 1994) 405; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X–XXIV): Introduction, Translation, and Notes* (AB 28A; New York – London – Toronto – Sydney – Auckland: Doubleday 1985) 1071; E. Galbiati, „La parabola della pecora e della dramma ritrovate”, *BeO* 6/3 (1964) 132; S. Grasso, *Luca* (Roma: Borla 1999) 412–413; J.B. Green, *The Gospel of Luke* (NICNT; Grand Rapids, MI: Eerdmans 1997) 572; F. Gryglewicz, *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚNT 3/3; Poznań: Pallottinum 2007) 261; A. Jankowski, *Królestwo Boże w przypowieściach* (Poznań – Warszawa: Pallottinum 1981) 83, 85; L.T. Johnson, *The Gospel of Luke* (red. D.J. Harrington) (SP 3; Collegeville, MN: Liturgical Press 1991) 234; E. Klostermann, *Das Lukasevangelium* (HNT 5; Tübingen: Mohr Siebeck 1975) 156; J. Nolland, *Luke 9:21–18:34* (WBC 35B; Dallas, TX: Word Books 1993) 768; *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5 poprawione (Poznań: Pallottinum 2002) 1223; W. Radecki, „Zagadnienia literackie perykop o Bożym miłosierdziu (Łk 15,1–7.8–10.11–32)”, *Teologia i Człowiek* 14 (2009) 28; J. Reiling – J.L. Swellengrebel, *A Translator's Handbook on the Gospel of Luke* (Helps for [Bible] Translators 10; Leiden: Brill 1971) 543; G. Rossé, *Il vangelo di Luca. Commento esegetico e teologico* (Roma: Città Nuova 1992) 600; L. Sabourin, *The Gospel according to St. Luke: Introduction and Commentary* (London: St Paul Publications 1984) 285; R.H. Stein, *Luke* (NAC 24; Nashville, TN: Broadman Press 1992) 399; J.M. Trau, „The Lost Sheep”, *TBT* 28/5 (1990) 281; W. Wiefel, *Das Evangelium nach Lukas* (THKNT 3; Berlin: Evangelische Verlagsanstalt 1988) 281.
- 6 Michael Wolter dostrzega w Łk 15,7 problem związany z brakiem porównania, mimo to oddaje ten werset w znaczeniu tradycyjnym, tłumacząc: „I say to you: in the same way there will be joy in heaven over a single sinner who repents – (more) than over ninety-nine righteous who need no repentance” (M. Wolter, *The Gospel according to Luke*. II. [Luke 9:51–24] [trans. W. Coppins – C. Heilig] [Baylor–Mohr Siebeck Studies in Early Christianity; Waco, TX: Baylor University Press – Mohr Siebeck 2017] 236). Podobnie czyni również Josef Ernst: „Ich sage euch, daß so (mehr) Freude sein wird in dem Himmel über einen Sünder, der umkehrt, als über neunundneunzig Gerechte, die der Umkehr nicht bedürfen” (J. Ernst *Das Evangelium nach Lukas* [RNT; Regensburg: Pustet 1976] 131). John Nolland także dostrzega brak przymiotnika w stopniu wyższym: „Since Luke's Greek has no word for the 'more' of translation above, the sense could be either 'joy over ..., rather than...' or 'more joy over ... than ...' I have preferred the second, since the first may suggest a negative note that is not present in the parable” (Nolland, *Luke 9:21–18:34*, 773). Podobnie tłumaczy Łk 15,7 Franciszek Mickiewicz: „Mówię wam: tak samo w niebie radość będzie bardziej z powodu jednego grzesznika, który się nawraca, aniżeli z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia” (F. Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24* [Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 3/2; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2012] 148, 153). „Dico a voi: Così gioia nel cielo sarà su un solo peccatore che si converte invece che su novantanove giusti che non han bisogno di conversione” (S. Fausti, *Una comunità legge il Vangelo di Luca* [Bologna: EDB 1994] 530). Por. W.F. Arndt, *The Gospel according to St. Luke* (Bible Commentary; Saint Louis, MO: Concordia 1956) 614; W. Grundmann, *Das Evangelium nach Lukas* (THKNT 3; Berlin: Evangelische Verlagsanstalt 1961) 305; I. Larsen, „A Point of Irony”, *BT* 50/4 (1999) 413.

W obszarze języka polskiego jedynie w wydaniach interlinearnych grecko-polskich Nowego Testamentu można odnaleźć nieco odmienne tłumaczenie tego wersetu: „Mówię wam, że tak radość w niebie będzie z jednego grzesznika zmieniającego myślenie, niż dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują zmiany myślenia”⁷. Nie zawiera ono co prawda wyraźnie zaznaczonego porównania pomiędzy radością wynikającą z nawrócenia jednego grzesznika a tą z powodu dziewięćdziesięciu sprawiedliwych, lecz pośrednio sugeruje je poprzez przyimek porównawczy „niż”, „oznaczający różnicę stopnia nasilenia porównywanych cech, stanów lub czynności”⁸. Trzeba przyznać, że tłumaczenia wydań interlinearnych brzmią w języku polskim dość oryginalnie, aby nie powiedzieć dziwnie, ponieważ nie zawierają pełnej formy porównania (brakuje w nich przymiotnika w stopniu wyższym). Wynika to oczywiście z faktu, że starają się oddać tekst grecki dosłownie, co prowadzi do kuriozalnego tłumaczenia Łk 15,7. Pokazuje ono jednak wyraźnie problem obecny w greckim oryginale tego wersetu: brak przymiotnika w stopniu wyższym, niezbędnego do wyrażenia pełnej formy porównania, np. „będzie (większa) radość z jednego nawracającego się grzesznika niż z powodu dziewięćdziesięciu sprawiedliwych”.

Michał Wojciechowski zaproponował nietypowe tłumaczenie tego wersetu: „Mówię wam, że taka będzie radość w niebie z jednego nawracającego się grzesznika – a nie z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którym nie potrzeba nawrócenia”⁹. Niestety propozycja ta nie jest właściwa, ponieważ w analizowanym wersecie nie występuje przeczenie¹⁰, na co wskazywałoby zaproponowane tłumaczenie, a samemu spójnikowi *ἢ* bez przeczenia nie można nadać znaczenia wykluczającego.

Andrzej Banaszek również starał się wiernie oddać na język polski treść Łk 15,7, próbując uniknąć porównania zawartego w „tradycyjnym” tłumaczeniu słów Jezusa: „Mówię wam, że taka będzie radość w niebie z jednego nawracającego się grzesznika – raczej niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia”¹¹. Mimo podjętej próby wiernego oddania greckiego oryginału interpretuje on jednak spójnik *ἢ* w sensie porównawczym. Ponadto w dalszej części swojego artykułu niekonsekwentnie cytuje „tradycyjne” tłumaczenie Łk 15,7¹².

7 R. Popowski – M. Wojciechowski (red.), *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu*, wyd. 9 (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2014) 387. Por. <https://biblia.oblubenica.eu/interlinearny/index/book/3/chapter/15/verse/7> [dostęp: 19.02.2025].

8 A. Markowski (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN* (Warszawa: PWN 2010) 624.

9 M. Wojciechowski, *Przypowieści dla nas* (Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2007) 79.

10 Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu: wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, wyd. 4 (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2006) 259.

11 Banaszek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 39.

12 Zob. Banaszek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 46.

2. Analiza składniowa greckiego tekstu Łk 15,7

Brak w tekście źródłowym pełnej formy porównania potwierdza dokładna analiza składniowa. W wersji greckiej słowa wypowiedziane przez Jezusa są wprowadzone przez λέγω ὑμῖν („mówię wam”). Jest to zdanie główne, wprowadzające dalszą wypowiedź Jezusa w formie mowy niezależnej. Jego orzeczenie wyrażone jest w czasie teraźniejszym. Zdaniem Gianfranco Nolliego powyższa formuła wprowadzająca wskazuje na uroczysty charakter dalszych słów i podkreśla ich doniosłość. Zdaniem tego badacza Łukasz zastępuje nią hebrajskie ἀμήν, które wprowadzało uroczyste wypowiedzi i równocześnie zapewniało o prawdziwości wyrażanych słów¹³. Podmiotem, który konotuje orzeczenie λέγω, jest Jezus. Wskazuje na to kontekst poprzedzający, a zwłaszcza werset 1 (oba zaimki trzeciej osoby liczby pojedynczej, tj. αὐτῷ i αὐτοῦ, odnoszą się do Niego) oraz werset 3 (podmiotem orzeczenia εἶπεν również jest Jezus). Zaimek osobowy drugiej osoby liczby mnogiej w datiwie, pełniący funkcję dopełnienia dalszego, odnosi się do faryzeuszy i uczonych w Piśmie (οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ γραμματεῖς) z wersetu 2, którzy oburzali się na postawę Jezusa wobec celników i grzeszników (οἱ τελῶναι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ [w. 1]). Obecność rodzajników przed każdym z tych rzeczowników wskazuje, że chodzi o dwie różne grupy osób¹⁴, które w w. 2 zostały zredukowane przez faryzeuszy i uczonych w Piśmie do jednej grupy, mianowicie grzeszników, z którymi Jezus spotykał się i wspólnie spożywał posiłki. Właśnie do tych dwóch grup kieruje On swoje słowa podsumowujące przypowieść o zagubionej owcy.

Wprowadzający dalsze słowa Jezusa spójnik ὅτι może pełnić funkcję tzw. *hoti recitativum*; wówczas byłby odpowiednikiem dwukropka i wprowadzałby mowę niezależną¹⁵. Słowa po nim stanowiłyby kontynuację mowy niezależnej rozpoczętej w w. 4, a zainicjowanej przez λέγων w w. 3b. Można również uznać, że spójnik ten wprowadza zdanie podrzędne dopełnieniowe („że”). Słowa Jezusa po tym spójniku rozpoczynają się przysłówkiem sposobu οὕτως („w ten sposób”, „tak samo”, „podobnie”)¹⁶, który odnosi się do orzeczenia pierwszego zdania głównego wyrażonego w mowie niezależnej lub zdania podrzędnego dopełnieniowego ἔσται („będzie”)¹⁷. Został użyty w sposób anaforyczny¹⁸ w odniesieniu do tego, co zostało powiedziane w ww. 5–6 odnośnie do radości właściciela zagubionej owcy

¹³ Por. G. Nolli, *Evangelo secondo Luca*, wyd. 2 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1993) 691; H. Schlier, „ἀμήν”, *Theological Dictionary of the New Testament* (red. G. Kittel) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1995) I, 337–338.

¹⁴ Zob. A. Piwowski, *Składnia języka greckiego Nowego Testamentu*, wyd. 2 (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Biblistyki 13; Lublin: Wydawnictwo KUL 2017) § 122.

¹⁵ Por. L.D. Chrupcała, *Il vangelo di Luca: analisi sintattica* (Analecta 86; Milano: Terra Santa 2018) 449; M.M. Culy – M.C. Parsons – J.J. Stigall, *Luke: A Handbook on the Greek Text* (BHGNT; Waco, TX: Baylor University Press 2010) 500; Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; A.J. Thompson, *Luke* (Exegetical Guide to the Greek New Testament; Nashville, TN: B & H Academic 2015) 242.

¹⁶ Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449.

¹⁷ „Just so” (οὕτως) leads to the transfer, to the passing over to the other reality, to ‘allegory’” (F. Bovon, *Luke 2: A Commentary on the Gospel of Luke 9:51–19:27* [Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress 2013] 410). Por. Trau, „The Lost Sheep”, 281.

¹⁸ Zob. Popowski, *Wielki słownik*, 451.

z powodu jej odnalezienia. Niektórzy badacze interpretują formę czasu przyszłego *ἔσται* jako *futurum gnomicum*, tłumacząc ją za pomocą czasu teraźniejszego „jest”¹⁹. Zdaniem Nolliego *ἔσται* wyraża pewność, że czynność zostanie zrealizowana, dlatego należy ją odczytywać w znaczeniu właściwego czasu przyszłego²⁰. Podmiotem tej osobowej formy czasownika jest rzeczownik *χαρά*. Nie jest poprzedzony rodzajnikiem, ponieważ nie odnosi się do konkretnej radości, lecz wyraża naturę reakcji na nawrócenie grzesznika²¹.

Należy podkreślić, że okolicznik miejsca, którym jest wyrażenie przymikowe *ἐν τῷ οὐρανῷ* („w niebie”)²², znajduje się w pozycji emfaticznej przed orzeczeniem. Występujący w nim rzeczownik *οὐρανός* jest poprzedzony rodzajnikiem indywidualizującym, który wskazuje, że chodzi o niebo rozumiane jako miejsce przebywania Boga i Jego dworu złożonego z istot niebieskich. Przyimek *ἐπὶ* w połączeniu z celownikiem wyraża przyczynę, rację, powód lub podstawę jakiejś czynności lub stanu, zwłaszcza w określeniach racji jakiegoś uczucia lub myśli: „dzięki”, „z powodu”, „ze względu na”, „z racji”²³. Powód radości w niebie został przedstawiony za pomocą wyrażenia przymikowego *ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῶ μετανοοῦντι* („z powodu jednego grzesznika odczuwającego skruchę/zmieniającego myślenie/żałującego /nawracającego się”). Liczebnik główny *εἷς* („jeden”) w datiwie liczby pojedynczej rodzaju męskiego można zinterpretować jako właściwy liczebnik odnoszący się do konkretnej liczby lub uznać, że pełni on funkcję zbliżoną do zaimka nieokreślonego *τις* („ktoś”, „pewien”, „jakiś”)²⁴, zastępując nieistniejący w języku greckim rodzajnik nieokreślony („z powodu pewnego/jakiegoś grzesznika”)²⁵. Ze względu na występowanie w drugiej części wypowiedzi Jezusa liczebnika dziewięćdziesiąt dziewięć należy jednak odrzucić tę drugą możliwość interpretacji *ἐνὶ*. Imiesłów czasu teraźniejszego strony czynnej w datiwie liczby pojedynczej rodzaju męskiego (*μετανοοῦντι*) pełni funkcję przymiotnika połączonego atrybutywnie z rzeczownikiem *ἁμαρτωλῶ*²⁶ („grzesznika nawracającego się/odczuwającego skruchę”).

Po wskazaniu powodu radości, która ma nastąpić w niebie (*ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῶ μετανοοῦντι*), w tekście greckim występuje spójnik *ἢ*. Może on łączyć zdania alternatywne lub dysjunktywne („lub”, „albo”), bądź pełnić funkcję spójnika w zdaniach porównawczych po formach stopnia wyższego lub wyrażeniach porównawczych („niż”, „jak”)²⁷. Właśnie w tej drugiej

19 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Stein, *Luke*, 404.

20 Por. Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691.

21 Por. Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; Piwowar, *Składnia języka greckiego*, § 118.

22 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500; Thompson, *Luke*, 242.

23 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500; Mielcarek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 267; Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; Popowski, *Wielki słownik*, 215; H. von Siebenthal, *Ancient Greek Grammar for the Study of the New Testament* (Oxford – Bern – Berlin – Bruxelles – New York – Wien: Lang 2019) 274; Thompson, *Luke*, 242.

24 Zob. Piwowar, *Składnia języka greckiego*, § 585.

25 Por. Popowski, *Wielki słownik*, 173.

26 Po. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500. Tylko Gianfranco Nolli błędnie twierdzi, że imiesłów jest połączony z rzeczownikiem predykatywnie (Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691).

27 Por. Grundmann, *Das Evangelium nach Lukas*, 307–308; Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; Mielcarek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 267; Popowski, *Wielki słownik*, 259.

funkcji składniowej jest on interpretowany przez większość przekładów Biblii oraz komentarzy zawierających „tradycyjne” tłumaczenie analizowanego wersetu²⁸. Spójnik ἢ może również wprowadzać zdanie pytajne („albo czy”, „lub czy”)²⁹, jednak w Łk 15,7 nie występuje tego rodzaju zdanie, więc tę możliwość należy odrzucić. Po tym spójniku wyrażony został drugi powód radości, który posiada analogiczną formę gramatyczną co pierwszy (ἐπὶ ἐνενήκοντα ἐννέα δίκαιοις) i pełni tę samą funkcję składniową³⁰. Oba sformułowania różnią się jedynie liczbą osób (jedna w pierwszym przypadku i dziewięćdziesiąt dziewięć w drugim) oraz określeniem osób (grzesznik i sprawiedliwi). Liczebnik ἐνενήκοντα ἐννέα jest nieodmienny, ale ze względu na przymimek ἐπὶ należy uznać, że powinien być traktowany tak jakby był w datiwie. Przymiotnik w datiwie liczby mnogiej rodzaju męskiego δίκαιοις należy uznać za substantywowany; brak rodzajnika wynika z faktu, że odnosi się nie do konkretnych osób, lecz do ich natury – stanu (są sprawiedliwi, tzn. nie popełniają lub nie popełnili wykroczeń czy grzechów)³¹. Osoby te są określone dodatkowo za pomocą zdania podrzędnego względnego wprowadzonego przez zaimek względny uogólniający οἵτινες („którzykolwiek”)³². W Łk 15,7 występuje on zamiast zaimka względnego określonego ὅς („który”)³³. Pełni on funkcję podmiotu zdania podrzędnego względnego i odnosi się do sprawiedliwych. Ci ostatni są przedstawieni jako ci, którzy „nie mają potrzeby nawrócenia” (οὐ χρεία ἐχουσιν μετανοίας)³⁴. Rzeczownik χρεία w akuzatiwie liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego jest dopełnieniem bliższym orzeczenia zdania podrzędnego względnego ἐχουσιν. Nie jest poprzedzony rodzajnikiem, ponieważ ma znaczenie rodzajowe – gatunkowe, które wyraża jego naturę³⁵. Ponadto jego pozycja przed orzeczeniem, które dopełnia, wskazuje na jego emfazę. Rzeczownik χρεία łączy się z genetiwnem jako dopełnieniem. W Łk 15,7 jest nim μετανοίας. *Genetivus* ten można uznać za *obiectivus* – potrzeba, o której mowa, dotyczy nawrócenia³⁶. Natomiast Nolli określa go jako *genetivus abundantiae*³⁷.

Z powyższej analizy składniowej greckiego tekstu Łk 15,7 wynika, że w porównaniu wersji oryginalnej z większością jej tłumaczeń na języki nowożytnie problematyczne okazuje się tłumaczenie spójnika ἢ w znaczeniu porównawczym, ponieważ w tekście greckim analizowanego wersetu nie występuje żadna forma przymiotnika w stopniu wyższym lub równym bądź jakakolwiek inna konstrukcja o charakterze porównawczym. Tłumaczący ten werset dodają domyślną formę stopnia wyższego μείζων („większa” w odniesieniu

28 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500; Reiling – Swellengrebel, *A Translator's Handbook*, 543–544; Thompson, *Luke*, 242; Wolter, *The Gospel according to Luke*, 239.

29 Por. Popowski, *Wielki słownik*, 259.

30 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500; Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; Thompson, *Luke*, 242.

31 Zob. Piwowar, *Składnia języka greckiego*, §118.

32 Por. Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500.

33 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Mielcarek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 267; Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; Piwowar, *Składnia języka greckiego*, § 208.

34 Por. Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500.

35 Por. Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 692; Piwowar, *Składnia języka greckiego*, §118.

36 Por. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 449; Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 500; Thompson, *Luke*, 242.

37 Por. Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 692.

do radości), pochodzącą od przymiotnika μέγας („wielki”, „duży”). Wydaje się jednak, że jest to ich arbitralna interpretacja, oparta wyłącznie na obecności spójnika porównawczego ἤ. Celem tego działania jest chęć uczynienia tłumaczenia Łk 15,7 bardziej zrozumiałym i oczywistym dla czytelnika. Wprowadzenie do tłumaczenia słowa „większa” niekiedy, choć rzadko, zaznaczone jest przez ujęcie go w nawias kwadratowy lub zapisanie kursywą, czyli zastosowanie zapisu oznaczającego, że słowo zostało dodane do tekstu oryginalnego³⁸.

3. Użycie spójnika ἤ w greckim tekście Ewangelii według św. Łukasza i Dziejów Apostolskich

W greckim tekście Ewangelii według św. Łukasza spójnik ἤ, poza Łk 15,7, występuje jeszcze czterdzieści cztery razy: dwadzieścia sześć razy pełni funkcję spójnika alternatywnego lub dysjunktywnego³⁹, dwanaście razy pojawia się w zdaniach pytających⁴⁰, pięć razy w porównaniach i raz w 2,26 z przysłówkiem czasu πρῶν („zanim”, „wpierw nim”). Redaktorzy wydania krytycznego nie byli jednak pewni, czy ten spójnik w 2,26 pierwotnie występował, co zaznaczyli poprzez wzięcie go w nawias kwadratowy. Pięć razy spójnik występuje w porównaniach. Należy podkreślić, że w czterech z nich pojawia się w regularnej konstrukcji wraz z przymiotnikiem w stopniu wyższym (zob. Łk 9,13; 10,12.14; 18,25). W Łk 17,2 natomiast jest obecny po formie czasownika λυσιτελεῖ, który użyty w formie bezosobowej wyraża porównanie „jest korzystniejsze”, „jest lepsze”⁴¹. Na tej podstawie można stwierdzić, że analizowany spójnik w porównaniach zawartych w greckim tekście Łk używany jest w sposób regularny i zgodny z normami tworzenia porównań w języku greckim. Wobec tych danych należy więc uznać, że wykorzystanie go w Łk 15,7 jest tym bardziej zaskakujące i budzi słuszne pytania oraz wątpliwości.

W Dziejach Apostolskich analizowany spójnik występuje trzydzieści pięć razy. W zdecydowanej większości przyjmuje znaczenie „lub”⁴², cztery razy łączy się z przysłówkiem μᾶλλον („bardziej”, „w wyższym stopniu”)⁴³, dwa razy występuje z przysłówkiem πρῶν („przed”, „wpierw”, „wprzód”; zob. Dz 7,2 i 25,16) i raz w znaczeniu „czy” (zob. Dz 24,21).

38 Np. „Ich sage euch: So wird Freude im Himmel sein über *einen* Sünder, der Buße tut, *mehr* als über neunundneunzig Gerechte, die die Buße nicht nötig haben” (Revidierte Elberfelder [1993]). „Ich sage euch: So wird (mehr) Freude im Himmel sein über einen umkehrenden Sünder als über neunundneunzig Gerechte, welche nicht nötig haben eine Umkehr” (Münchener NT [1938]). Zob. również przyp. nr 6.

39 Zob. Łk 2,24; 8,16; 12,11.11.14.41.47.51; 13,15; 14,5.12.31; 15,8; 16,13.13.17; 17,7.21.23; 18,11.29.29.29.29; 20,2; 21,15.

40 Zob. Łk 5,23; 6,9.9; 7,19.20; 9,25; 11,12; 13,4; 14,3; 20,4.22; 22,27.

41 Por. R. Kühner – B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*. Teil 2. *Satzlehre*, wyd. 3 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2015) 303; Popowski, *Wielki słownik*, 371.

42 Zob. Dz 1,7; 3,12.12; 4,7.34; 5,38; 7,49; 8,34; 10,28.28; 11,8; 17,21.21.29.29; 18,14; 19,20; 20,33.33; 23,9.29; 24,12.20; 25,6; 26,31; 28,6.17.21.

43 Zob. Dz 4,19; 5,29; 20,35; 27,11.

Należy zwrócić baczną uwagę na użycie analizowanego spójnika w połączeniu z przysłówkiem $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu$, który może być użyty do wyrażenia porównania. Po pierwsze, ze względu na fakt, że w żadnym z wersetów Dziejów Apostolskich przysłówek ten nie został opuszczony, a co za tym idzie – spójnik η nigdzie nie tworzy samodzielnie żadnego porównania. Po wtóre, porównania wyrażone za pomocą konstrukcji $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\nu \eta$ w Dziejach Apostolskich zawsze odnoszą się do porównania dwóch czynności (słuchania w 4,19, bycia posłusznym/słuchania w 5,29, bycia szczęśliwym w 20,35 oraz ulegania w 27,11), a nie rzeczy. Są to dwie bardzo ważne obserwacje dotyczące użycia spójnika η w dziele Łukasowym, które będą miały istotny wpływ na dalsze analizy składniowe Łk 15,7.

4. Argumenty przemawiające za „tradycyjnym” tłumaczeniem Łk 15,7

Zwolennicy „tradycyjnego” tłumaczenia Łk 15,7 odwołują się do składni języka greckiego w celu uzasadnienia poprawności tłumaczenia tego wersetu jako wyrażającego porównanie. Najpierw zostaną przedstawione argumenty natury syntaktycznej, następnie zaś zostanie omówiony Mt 18,13 jako tekst paralelny, zawierający podsumowanie przypowieści o zagubionej owcy w wersji pierwszej ewangelii.

4.1. Argumenty odwołujące się do składni języka greckiego

Po przedstawieniu dokładnej analizy składniowej greckiego tekstu Łk 15,7 rodzi się pytanie, czy wobec braku w tym wersecie formy stopnia wyższego ($\mu\epsilon\acute{\iota}\zeta\omega\nu$) lub równego przymiotnika $\mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\varsigma$ bądź jakiegokolwiek konstrukcji składniowej wyrażającej w sposób wyraźny i oczywisty porównanie uprawnione jest „tradycyjne” tłumaczenie tego wersetu, opierające się jedynie na obecności w nim spójnika η ?

W języku greckim porównania najczęściej tworzone są na dwa sposoby. Każdy z nich domaga się jednak użycia stopnia wyższego przymiotnika lub przynajmniej stopnia równego, który pełni wówczas funkcję stopnia wyższego⁴⁴. Pierwszym sposobem sformułowania porównania jest użycie stopnia wyższego lub równego przymiotnika wraz z rzeczownikiem czy zaimkiem w genetiwie (jest to tzw. *genetivus comparationis*), który wyraża osobę lub rzecz, do której odnosi się inną osobę lub rzecz porównywaną (zob. np. Mt 12,6; Mk 1,7; 1 Kor 1,25; Hbr 1,4; 3 J 4). Drugim sposobem wyrażenia porównania jest użycie spójnika porównawczego η („niż”, „jak”; zob. np. Mt 9,5; Mk 10,25; Rz 13,11)⁴⁵. W Łk 15,7 spójnik ten występuje, podobnie jak dwa wyrażenia przyimkowe,

⁴⁴ Zob. Piwowar, *Składnia języka greckiego*, § 138.

⁴⁵ Por. N. Basile, *Sintassi storica del greco antico*, wyd. 2 (Femio 7; Bari: Levante 2001) 117–119; Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 301–307; C.F.D. Moule, *An Idiom Book of the New Testament Greek*, wyd. 2 (Cambridge: Cambridge University Press 1959; reprint 2004) 98; A. Piwowar, *Język grecki Nowego Testamentu* (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Biblistyki 15; Lublin: Wydawnictwo KUL 2022) I, 292–293; Piwowar, *Składnia języka greckiego*, § 140; H.W. Smyth, *Greek Grammar* (Harvard: Harvard University Press 1956; reprint 1984) §1069.

które – według „tradycyjnego” tłumaczenia tego wersetu – są ze sobą porównywane, brakuje jednak przymiotnika w stopniu wyższym lub równym, który jest istotny, a wręcz kluczowy, dla wyrażenia porównania, ponieważ to on wskazuje na większą intensywność danej cechy lub sytuacji/stanu, ze względu na którą dokonuje się porównania. Zwolennicy „tradycyjnego” tłumaczenia Łk 15,7 odwołują się do znanych w języku greckim przypadków, w których sam spójnik porównawczy bez stopnia wyższego lub równego przymiotnika wyraża porównanie⁴⁶. Na przykład Alain J. Thompson, Daniel L. Chrupcała i inni powołują się na gramatykę Friedricha Blassa i Alberta Debrunnera lub na składnię greki biblijnej opracowaną przez Maximiliana Zerwicka⁴⁷. Wiekopomne opracowanie gramatyki dokonane przez dwóch niemieckich uczonych w paragrafie 245 omawia przypadki peryfraz porównań wyrażone za pośrednictwem form przymiotników w stopniu równym, który może mieć znaczenie stopnia zarówno najwyższego, jak i wyższego⁴⁸. Podpunkt b trzeciego punktu tego paragrafu poświęcony jest właśnie wyrażaniu porównań za pomocą samego spójnika porównawczego ἤ⁴⁹.

Autorzy gramatyki najpierw podają przykłady porównań, w których nie występuje przymiotnik w stopniu wyższym, lecz w stopniu równym, a same porównania wyrażone są za pomocą spójnika ἤ⁵⁰. Pośród nich wymieniają Mt 18,8.9 i teksty paralelne z Ewangelii według św. Marka (Mk 9,43.47). Zawierają one konstrukcję καλὸν ἐστίν... ἢ (dosł. „dobrze jest ... niż”), w której przymiotnik καλός występuje w stopniu równym w znaczeniu stopnia wyższego („lepiej”), co pozwala na sformułowanie porównania. Analogiczna sytuacja występuje również w Mk 9,45. W dwóch dalszych przykładach wymienionych przez niemieckich badaczy, tj. Mk 3,4 (ἐξεστὶν τοῖς σάββασιν ἀγαθὸν ποιῆσαι ἢ κακοποιῆσαι, ψυχὴν σῶσαι ἢ ἀποκτείνειν;) i Łk 6,9 (εἰ ἐξεστὶν τῷ σαββάτῳ ἀγαθοποιῆσαι ἢ κακοποιῆσαι, ψυχὴν σῶσαι ἢ ἀπολέσαι;), występuje co prawda ἢ, ale w znaczeniu „czy”, a nie porównawczym. Kolejnym przykładem, który miałby potwierdzać użycie samego tego spójnika bez przymiotnika w celu wyrażenia porównania, jest Łk 17,2 (λυσιτελεῖ αὐτῷ εἰ λίθος μυλικὸς περικείται περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ ἔρριπται εἰς τὴν θάλασσαν ἢ ἵνα σκανδαλίση τῶν μικρῶν τούτων

46 Zob. A. Plummer, *Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to S. Luke*, wyd. 5 (ICC; Edinburgh: Clark 1981) 369.

47 Zob. Chrupcała, *Il vangelo di Luca*, 448; Thompson, *Luke*, 242. Por. Nolli, *Evangelo secondo Luca*, 691; Wolter, *The Gospel according to Luke*, 239.

48 Zob. F. Blass – A. Debrunner, *Grammatica del greco del Nuovo Testamento* (Introduzione allo Studio della Bibbia. Supplementi 2; Brescia: Paideia 1997) § 245; M. Zerwick, *Il Greco del Nuovo Testamento. Traduzione e adattamento alla lingua italiana di Gastone Boscolo* (SubBi 38; Roma: Gregorian & Biblical Press 2010) §145. Por. W.F. Arndt – F.W. Gingrich (red.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature: A Translation and Adaptation of the Fourth Revised and Augmented Edition of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, wyd. 2 (Chicago, IL – London: The University of Chicago Press 1979) 342.

49 Zob. Blass – Debrunner, *Grammatica del greco*, § 245.3b.

50 W celu poparcia możliwości tworzenia porównań w języku greckim jedynie za pomocą spójnika ἤ odwołują się oni do Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 303 oraz J. Wellhausen, *Einleitung in die drei ersten Evangelien* (Berlin: G. Reimer 1905) 28. Por. G.B. Winer, *A Grammar the Idiom of the New Testament: Prepared as a Solid Basis for the Interpretation of the New Testament*, wyd. 7 (Andover, MA: Warren F. Draper 1883) 241.

ἐνα – „Korzystniej jest dla niego, jeśli kamień młyński położony jest wokół jego szyi i rzucony jest w morze, niż aby zgorszyłby jednego z tych małych/najmniejszych”). Rzeczywiście, nie ma w tym wersecie żadnej formy przymiotnika, należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że forma czasownika będącego orzeczeniem tego zdania (λυσιτελεῖ) sama w sobie wyraża porównanie (λυσιτελέω, użyty nieosobowo, przyjmuje znaczenie „jest korzystniejsze”, „jest lepsze”)⁵¹. Podstawą porównania w tym wersecie jest więc nie przymiotnik, lecz forma czasownikowa. Ponadto należy zauważyć, że porównanie wyrażone w ten specyficzny sposób nie dotyczy, jak w Łk 15,7, intensywności przeżywania jakiejś sytuacji, ale dwóch różnych czynności.

Tylko w dwóch tekstach samodzielnie występujący spójnik ἢ wyraża porównanie. Pierwszym z nich jest 1 Kor 14,19: ἀλλὰ ἐν ἐκκλησίᾳ θέλω πέντε λόγους τῷ νοῦ μου λαλῆσαι, ἵνα καὶ ἄλλους κατηχήσω, ἢ μυρίους λόγους ἐν γλώσσῃ („ale w Kościele/zgromadzeniu chcę powiedzieć pięć słów moim umysłem, aby innych pouczyć, niż dziesięć tysięcy słów językiem”)⁵². Drugim jest Rdz 38,26 (LXX): ἐπέγνω δὲ Ἰουδας καὶ εἶπεν δεδικαίωται Θαμαρ ἢ ἐγὼ οὐ εἵνεκεν οὐκ ἔδωκα αὐτὴν Σηλωμ τῷ υἱῷ μου καὶ οὐ προσέθετο ἔτι τοῦ γνῶναι αὐτήν („Juda zaś poznał i rzekł: »Tamar okazała się sprawiedliwa niż ja ze względu na to nie dałem jej Selomowi, mojemu synowi« i nie kontynuował, aby jeszcze ją poznać” [poznanie w sensie aktu seksualnego – przyp. autora]). Należy jednak zauważyć, że we wspomnianych tekstach porównanie nie dotyczy jakiejś cechy, lecz czynności: mówienia i bycia sprawiedliwym⁵³. Walter Bauer w swoim słowniku twierdzi, że spójnik ἢ w Rdz 38,26 nie wyraża porównania, lecz wykluczenie⁵⁴, a więc powinien być tłumaczony następująco: „Juda zaś poznał i rzekł: »Tamar okazała się sprawiedliwa, a [nie] ja ze względu na to nie dałem jej Selomowi, mojemu synowi« i nie kontynuował, aby jeszcze poznać ją”.

W świetle gramatyki języka greckiego opracowanej przez Raphaela Kühnera i Bernharda Gertha, na którą powołują się Friedrich Blass i Albert Debrunner⁵⁵, należy uznać, że zarówno 1 Kor 14,19, jak i Rdz 38,26 wyrażają porównania, ale na innej podstawie niż zdecydowana większość „klasycznych” przypadków sformułowania porównań (przy użyciu *genetivus comparationis* lub spójnika ἢ przedstawionych powyżej). W 1 Kor 14,19 jest ono uzasadnione przez obecność czasownika θέλω („chcieć”), w drugim (Rdz 38,26) przez δικαίω, który nawiązuje wprost do zwrotu δίκαιόν ἐστι („jest sprawiedliwe”, „jest słuszne”). W obu tych przypadkach możliwe jest porównanie wyrażone za pomocą jedynie ἢ⁵⁶. Prawdą

51 Zob. Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 303; Popowski, *Wielki słownik*, 371.

52 Por. T.A. Brookins – B.K. Longenecker, *I Corinthians 10–16: A Handbook on the Greek Text* (Baylor Handbook on the Greek New Testament; Waco, TX: Baylor University Press 2016) 113–114.

53 Zob. A.T. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research* (Nashville, TN: Broadman Press 2010) 661. Por. Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 303.

54 Zob. Arndt – Gingrich (red.), *A Greek-English Lexicon*, 342.

55 Zob. Blass – Debrunner, *Grammatica del greco*, § 245.3 n. 4.

56 „Das komparative ἢ steht bisweilen bei Verben ohne μᾶλλον oder nach einem Positive. Dies geschieht: a) nach den Ausdrücken des Wollens, Wählens u. ähnlichen, weil in ihnen der Begriff der Verschiedenheit, des Vorzugs liegt [...] b) nach: δίκαιόν ἐστιν, λυσιτελεῖν u. a. Ausdrücken, wenn sie bei einem Zweifel, einer Überlegung angewendet werden” (Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 303).

jest więc, że wyrażenie porównania za pomocą samego spójnika jest dopuszczalne i możliwe w języku greckim, ale muszą być spełnione określone, bardzo konkretne warunki, które niestety w greckim tekście Łk 15,7 nie są, a co za tym idzie, odwoływanie się do możliwości wyrażenia porównania jedynie za pomocą samego spójnika *ἢ* jest niemożliwe.

Powyższe stanowisko wyrażone przez Raphaela Kühnera i Bernharda Gertha popierają Archibald T. Robertson⁵⁷ oraz Henry G. Liddell i Robert Scott, którzy w swoim słowniku, prezentując użycie spójnika *ἢ* w sensie porównawczym, nie podają możliwości zastosowania go bez przymiotnika w stopniu wyższym lub równym⁵⁸. Opinię tę podzielają również Franco Montanari⁵⁹ oraz Lorenzo Rocci⁶⁰.

Maximilian Zerwick, do omówionych powyżej tekstów, które miałyby być argumentami przemawiającymi za możliwością interpretacji w znaczeniu porównania tekstów, w których brakuje stopnia wyższego lub równego przymiotnika, podaje jeszcze inny, bardzo interesujący przykład. W Łk 13,2 czytamy: δοκεῖτε ὅτι οἱ Γαλιλαῖοι οὗτοι ἁμαρτωλοὶ παρὰ πάντας τοὺς Γαλιλαίους ἐγένοντο („Myślicie/sądzicie, że ci Galilejczycy grzesznikami większymi niż wszyscy Galilejczycy byli?”)⁶¹. W tym jednak tekście porównanie zostało wyrażone za pomocą przyimka *παρὰ* (por. Łk 18,14⁶²), a nie *ἢ*, co osłabia moc argumentu, ponieważ tekst można przetłumaczyć również jako wyrażający zestawienie⁶³: „Myślicie/sądzicie, że ci Galilejczycy grzesznikami w porównaniu ze wszystkimi Galilejczykami byli?”.

Wielu egzegetów, broniąc „tradycyjnego” tłumaczenia Łk 15,7, twierdzi, że we wspomnianym wersecie został opuszczony przysłówek *μᾶλλον* („bardziej” w sensie „w wyższym stopniu”), co uzasadniałoby obecność porównania w tym tekście⁶⁴. Jeśli rzeczywiście Łukasz opuściłby w analizowanym wersecie wskazany przysłówek, to nawet w tym domniemanym wypadku tłumaczenie odbiegałoby od „tradycyjnego”, gdyż większe natężenie, które wyraża *μᾶλλον*, odnosiłoby się do *ἔσται*, a nie do *χαρά*⁶⁵, ponieważ przysłówki modyfikują czasowniki, a nie rzeczowniki.

Walter Bauer w swoim słowniku stwierdza, że spójnik *ἢ* w Łk 15,7 występuje bez poprzedzającej go formy stopnia wyższego przymiotnika, ale również bez przysłówka

57 Zob. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament*, 661.

58 Zob. H.G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, wyd. 9 (Oxford: Clarendon 1996) 761.

59 Zob. F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, wyd. 2 (Trento: Loescher 2004) 924–925.

60 Zob. L. Rocci, *Vocabolario greco-italiano*, wyd. 38 (Città di Castello: Dante Alighieri 1995) 844.

61 Zob. Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento*, §145. Por. Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 450.

62 Zob. Culy – Parsons – Stigall, *Luke*, 570; M.J. Harris, *Prepositions and Theology in Greek New Testament: An Essential Reference Resource for Exegesis* (Grand Rapids, MI: Zondervan 2012) 172.

63 Zob. Popowski, *Wielki słownik*, 460.

64 Por. J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (I–IX): Introduction, Translation, and Notes* (AB 28; New York – London – Toronto – Sydney – Auckland: Doubleday 1981) 124; Klostermann, *Das Lukasevangelium*, 156; Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento*, §145. “‘More’ does not translate a Greek term but be supplied because of the ‘than’ later in the verse” (Stein, *Luke*, 404). “The comparative indicates that *μᾶλλον* is to be supplied, and the comparison may mean ‘more than’ (AG; Grundmann, 307f.) or ‘instead of’ (cf. 18:14 for the thought)” (I.H. Marshall, *The Gospel of Luke: A Commentary on the Greek Text* [NIGTC; Exeter: Paternoster 1978] 602).

65 Por. M. Zerwick – M. Grosvenor, *A Grammatical Analysis of the Greek New Testament*, wyd. 5 (SubBi 39; Roma: Gregorian & Biblical Press 2010) 243.

μᾶλλον⁶⁶. Jako przykład takiego użycia analizowanego spójnika podaje m.in. grecki tekst Hi 42,12: ὁ δὲ κύριος εὐλόγησεν τὰ ἔσχατα Ἰωβ ἢ τὰ ἔμπροσθεν ἢν („Pan zaś pobłogosławił ostatnie [lata] Hioba, [bardziej] niż te, co przedtem były”) oraz Oz 6,6: διότι ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν καὶ ἐπίγνωσιν θεοῦ ἢ ὀλοκαυτώματα („ponieważ/dlatego że miłosierdzia chcę/pragnę, a nie ofiary, poznania Boga, a nie/nież całopalenia”)⁶⁷. W ostatnim tekście spójnik ἢ można zinterpretować jako wyrażający porównanie („niż”), ale również jako wykluczający („a nie”). Ponadto w tekście występuje czasownik θέλω, który stanowi podstawę do wyrażenia porównania⁶⁸.

Podsumowując prezentację przytoczonych argumentów, które miałyby przemawiać na korzyść „tradycyjnego” tłumaczenia Łk 15,7 w sensie porównania, należy stwierdzić, że nie są one przekonujące i nie rozwiązują problemu domniemanego porównania w tym wersecie, co poważnie osłabia ich siłę dowodową. Wręcz przeciwnie przeczą takiej możliwości interpretacji, ponieważ we wspomnianym tekście nie są spełnione warunki, aby samodzielnie występujący spójnik ἢ mógł wyrazić porównanie. Jeśli św. Łukasz rzeczywiście opuścił w Łk 15,7 przysłówek μᾶλλον, to rodzi się pytanie, dlaczego pominął ten tak ważny dla przesłania teologicznego tego wersetu przysłówek. Zdaniem Alfreda Plummera mógł to uczynić, ponieważ powszechnie był on pomijany w języku mówionym, którym posługiwało się na co dzień⁶⁹. Wobec tej przesłanki rodzi się jednak pytanie, dlaczego przysłówek ten nie został pominięty w Dz 4,19; 5,29; 20,35 i 27,11. Wyjaśnienia Plummera nie można więc uznać za zasadne i rozstrzygające.

Najlepszym podsumowaniem analiz zawartych w tym podparagrafie jest opinia Raphaëla Kühnera i Bernharda Gertha, którzy twierdzą, że w wielu tekstach, w których występuje spójnik ἢ, pełni on funkcję fałszywego porównania, a w rzeczywistości jest spójnikiem rozłącznym⁷⁰. W ten sposób argumenty wywodzące się ze składni greckiej, na które powołują się Friedrich Blass, Albert Debrunner oraz Maximilan Zerwick, zostają, jeśli nie całkowicie obalone, to bardzo poważnie osłabione, ponieważ w Łk 15,7 nie weryfikuje się żadna z przesłanek przemawiających za uznaniem ἢ za spójnik samodzielnie tworzący porównanie.

66 Por. Arndt – Gingrich (red.), *A Greek-English Lexicon*, 342; Basile, *Sintassi storica del greco antico*, 121–122; Smyth, *Greek Grammar*, §1072; von Siebenthal, *Ancient Greek Grammar*, 413.

67 Zob. Arndt – Gingrich (red.), *A Greek-English Lexicon*, 342.

68 Zob. Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 303.

69 Zob. Plummer, *Critical and Exegetical Commentary*, 369.

70 „An viele Stellen wird jedoch das ἢ fälschlich für ein comparatives gehalten, da es nichts anderes als ein disjunktives ist” (Kühner – Gerth, *Ausführliche Grammatik*, 303).

4.2. Mt 18,13 jako tekst paralelny do Łk 15,7

Tekstem paralelnym do Łk 15,7 jest Mt 18,13⁷¹. Również ten werset mówi o większej radości z jednej odnalezionej owcy, która się zagubiła i została odnaleziona, niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu owiec, które się nie zagubiły: καὶ ἂν γένηται εὐρεῖν αὐτό, ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι χαίρει ἐπ’ αὐτῷ μᾶλλον ἢ ἐπὶ τοῖς ἐνενήκοντα ἑννέα τοῖς μὴ πεπλανημένοις („I jeśli stałoby się, że znalazł ją [owcę – przyp. autora], zaprawdę mówię wam, że raduje się z powodu niej bardziej niż z powodu dziewięćdziesięciu dziewięciu tych, które nie zabłąkały się”)⁷². Zdaniem wielu egzegetów oba te wersety mają swoje korzenie w źródle Q⁷³.

Łk 15,7 i Mt 18,13 wyrażają niemal identyczne przesłanie, choć w swoich sformułowaniach widocznie różnią się pomiędzy sobą⁷⁴. Pierwszą wyraźną różnicą jest to, że tekst Mt nie mówi o radości w niebie, ale ogranicza ją wyłącznie do właściciela owcy, a co za tym idzie – do radości doczesnej. Wersja pierwszej ewangelii mówi o znalezieniu zagubionej owcy w trybie warunkowym typu *eventualis* (ἂν γένηται εὐρεῖν αὐτό), a więc o sytuacji, która jest prawdopodobna⁷⁵. Ponadto mówi wprost o większym radowaniu się (czynność – χαίρει) z odnalezienia zaginionej owcy, a nie o radości (χαρά), jak sugeruje „tradycyjne” tłumaczenie Łk 15,7 („większa radość”). Różnica ta jest bardzo subtelna, jednak należy ją dostrzec, ponieważ w tekście greckim jest wyraźnie widoczna ze względu na użycie przysłowka μᾶλλον. Z punktu widzenia analizy składniowej, najważniejszą różnicą pomiędzy Łk 15,7 a Mt 18,13 jest fakt, że w tym drugim porównanie zostało wyrażone wprost (μᾶλλον ἢ) i nie budzi żadnych wątpliwości syntaktycznych, czego nie można powiedzieć o greckim tekście Łk 15,7, w którym nie ma ani przysłowka μᾶλλον, ani przymiotnika w stopniu wyższym lub równym⁷⁶. Waldemar Radecki, analizując różnice istniejące między wersją Mateuszową a Łukaszową przypowieści o zagubionej owcy, w ogóle nie zwraca uwagi na werset Łk 15,7, tak jakby nie istniała żadna rozbieżność pomiędzy Mt 18,13 a werselem z Ewangelii Łukasza⁷⁷. Andrzej Banaszek stwierdza natomiast: „Połowa przypowieści Łukaszowej, szczególnie werset 15,7, jest inaczej sformułowana niż u Mateusza. Łukasz czyni

71 Zob. Banaszek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 29–30; Bovon, *Luke 2*, 407–408; Galbiati, „La parabola della pecora”, 132–133; Nolland, *Luke 9:21–18:34*, 772; Rossé, *Il vangelo di Luca*, 600; Trau, „The Lost Sheep”, 278.

72 Na temat analizy składniowej Mt 18,13 zob. L.D. Chrupcała, *Il vangelo di Matteo: analisi sintattica* (Analecta 92; Milano: Terra Santa 2022) 414; G. Noll, *Evangeli secondo Matteo*, wyd. 2 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1996) 510–511; W.G. Olmstead, *Matthew 15–28: A Handbook on Greek Text* (Baylor Handbook on the Greek New Testament; Waco, TX: Baylor University Press 2019) 83–84; C.L. Quarles, *Matthew* (Exegetical Guide to the Greek New Testament; Nashville, TN: B & H Academic 2017) 210.

73 Zob. Banaszek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 32–33.41; Bovon, *Luke 2*, 407; Mielcarek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 271–272; Radecki, „Zagadnienia literackie”, 10.

74 Por. A. Paciorek, *Ewangelia według św. Mateusza. Rozdziały 14–28* (NKB.NT 1/2; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2008) 216.

75 „Drugie zdanie warunkowe (*ean*) sugeruje, że znalezienie zabłąkanej owcy (brata lub siostry) nie jest oczywistością” (Paciorek, *Ewangelia według św. Mateusza. Rozdziały 14–28*, 219). Por. R.H. Gundry, *Matthew: A Commentary on His Handbook for a Mixed Church under Persecution*, wyd. 2 (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1994) 366.

76 Por. Gundry, *Matthew*, 366.

77 Zob. Radecki, „Zagadnienia literackie”, 11.

z motywu radości centralną kwestię opowiadania, podczas gdy u Mateusza w 18,13 motyw ten spełnia tylko rolę tła⁷⁸.

Z całą pewnością Mt 18,13, będąc tekstem paralelnym w stosunku do Łk 15,7, wpłynął na tłumaczenie tego ostatniego. Uważam, że tłumacze w swej pracy translatorskiej wyraźnie zasugerowali się wersją Mateuszową zakończenia przypowieści o zagubionej owcy, nadając tłumaczeniu Łk 15,7 formę porównania jedynie na podstawie występującego w nim spójnika *ἢ*. W ten sposób przesłanie obu tekstów zostało ujednolicone, tak aby nie było między nimi większej rozbieżności odnośnie do radości z powodu jednego nawracającego się grzesznika lub zagubionej owcy i dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych lub owiec, które się nie zagubiły.

5. Propozycja nowego tłumaczenia uwzględniającego wyniki analizy składniowej greckiego tekstu Łk 15,7

Pod wpływem przedstawionych zarzutów wobec „tradycyjnego” tłumaczenia Łk 15,7 w sensie porównania („większa radość z ... niż z...”)⁷⁹ należy wziąć pod uwagę inną możliwość interpretacji spójnika *ἢ* w tym wersecie Ewangelii według św. Łukasza. Skoro uznanie go za wyrażający porównanie jest nie do przyjęcia, z punktu widzenia składni języka greckiego pozostaje jedynie inna możliwość, a mianowicie przyjęcie, że pełni on funkcję spójnika alternatywnego lub dysjunktywnego i należy przetłumaczyć go w znaczeniu „lub”, „albo”. Interpretacja ta nie napotyka żadnych trudności składniowych i czyni syntaksę Łk 15,7 jasną i oczywistą, choć sprawia, że przesłanie tego wersetu różni się od „tradycyjnego” tłumaczenia, do którego wszyscy już się przyzwyczailiśmy. Tłumaczenie analizowanego wersetu zgodne z powyższą interpretacją spójnika *ἢ* mogłoby brzmieć następująco: „Powiadam wam: Tak samo w niebie będzie radość z jednego grzesznika, który się nawraca lub/ albo z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia”.

Powyższe tłumaczenie nie stwierdza, że w niebie będzie większa radość z powodu jednego nawracającego się grzesznika niż dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy swe życie przeżyli, nie popełniając żadnych większych wykroczeń i zachowywali w swym życiu nakazy Prawa, a więc trwali wiernie w przymierzu z Bogiem. Oświadczą natomiast, że podobnie jak właściciel zagubionej owcy cieszy się z jej odnalezienia, tak samo będzie radość w niebie z nawracającego się grzesznika lub z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych.

Wydaje się ponadto, że propozycja nowej interpretacji, a w konsekwencji nowego tłumaczenia, Łk 15,7 lepiej wpisuje się w kontekst bezpośrednio go poprzedzający. Nie wyraża bowiem porównania, co sprawia, że zaprezentowana propozycja jest bardziej spójna z Łk 15,6. Wspomniany werset mówi o radości z powodu odnalezienia zaginionej owcy, którą jej właściciel chce dzielić ze swymi sąsiadami. Łk 15,6 nie mówi o większej radości

⁷⁸ Banaszek, „Przypowieść o zagubionej owcy”, 31–32.

ani nie zawiera żadnego porównania, co sprawia, że obecność przysłówka οὗτως („w ten sam sposób”, „tak samo”, „podobnie”) w nowej interpretacji Łk 15,7 jest bardziej uzasadniona niż w tłumaczeniu „tradycyjnym”. Werset zawiera porównanie, podczas gdy poprzedni go nie wyraża, więc obie sytuacje dotyczące radości nie są identyczne ani nawet podobne do siebie, dlatego że w pierwszej z nich nie ma mowy o stopniowaniu radości z powodu odnalezionej owcy. Jedyną analogią pomiędzy tymi dwoma wersetami jest radość. Właściciel odnajduje zaginioną owcę, co jest przyczyną jego radości, którą chce się podzielić ze swymi sąsiadami. Podobnie jest w niebie: nawrócenie jednego grzesznika powoduje tę samą radość, co obecność w nim dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych. Powodem radości w niebie jest ten jeden lub tych dziewięćdziesięciu dziewięciu – i jest ona taka sama w obu przypadkach.

Zakończenie

Dzięki dokładnej analizie argumentów, na które powołują się zwolennicy „tradycyjnego” tłumaczenia Łk 15,7 w sensie „większa jest radość z ... niż z ...”, wykazano niezasadność tłumaczenia tego wersetu w powszechnie przyjęty sposób. Jedynym, jak się zdaje, argumentem przemawiającym za tradycyjnym tłumaczeniem Łk 15,7 jest tekst paralelny Mk 18,13. Tylko na podstawie wpływu przesłania tego tekstu z Ewangelii Mateusza na tłumaczenie analizowanego wersetu z Łk można zrozumieć obecność w nim porównania – powszechnie przyjętą, ale nieuzasadnioną z punktu widzenia składni języka greckiego. Wobec konieczności odrzucenia interpretacji spójnika ἢ w Łk 15,7 jako wyrażającego porównanie („niż”), pozostaje jedynie jako alternatywa uznanie go za pełniący funkcję dysjunktywną lub alternatywną („lub”, „albo”). Nowo zaproponowana interpretacja analizowanego wersetu, a co za tym idzie również jego nowe tłumaczenie, wydaje się ponadto lepiej wpisywać w kontekst poprzedzający perykopę o zagubionej owcy (Łk 15,4–7).

Bibliografia

- Arndt, W.F., *The Gospel according to St. Luke* (Bible Commentary; Saint Louis, MO: Concordia 1956).
- Arndt, W.F. – Gingrich, F.W. (red.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature: A Translation and Adaptation of the Fourth Revised and Augmented Edition of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, wyd. 2 (Chicago, IL – London: The University of Chicago Press 1979).
- Banaszek, A., „Przypowieść o zagubionej owcy w świetle teologicznych koncepcji ewangelistów (Mt 18,10–15; Łk 15,3–7)”, *Stworzył Bóg człowieka na swój obraz. Księga pamiątkowa dla Biskupa Profesora Mariana Gołębiowskiego w 65. rocznicę urodzin* (red. W. Chrostowski) (Warszawa: Vocatio 2002) 26–52.
- Basile, N., *Sintassi storica del greco antico*, wyd. 2 (Femio 7; Bari: Levante 2001).
- Blass, F. – Debrunner, A., *Grammatica del greco del Nuovo Testamento* (Introduzione allo Studio della Bibbia. Supplementi 2; Brescia: Paideia 1997).

- Bock, D.L., *Luke. II. 9:51–24:53* (Baker Exegetical Commentary on the New Testament; Grand Rapids, MI: Baker Books 1994).
- Bovon, F., *Luke 2: A Commentary on the Gospel of Luke 9:51–19:27* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress 2013).
- Brookins, T.A. – Longenecker B.K., *I Corinthians 10–16: A Handbook on the Greek Text* (Baylor Handbook on the Greek New Testament; Waco, TX: Baylor University Press 2016).
- Chen, D.G., *Luke* (New Covenant Commentary Series; Eugene, OR: Cascade Books 2017).
- Chrupcała, L.D., *Il vangelo di Luca: analisi sintattica* (Analecta 86; Milano: Terra Santa 2018).
- Chrupcała, L.D., *Il vangelo di Matteo: analisi sintattica* (Analecta 92; Milano: Terra Santa 2022).
- Culy, M.M. – Parsons, M.C. – Stigall, J.J., *Luke: A Handbook on the Greek Text* (Baylor Handbook on the Greek New Testament; Waco, TX: Baylor University Press 2010).
- Ernst, J., *Das Evangelium nach Lukas* (Regensburger Neues Testament; Regensburg: Pustet 1976).
- Fausti, S., *Una comunità legge il Vangelo di Luca* (Bologna: EDB 1994).
- Fitzmyer, J.A., *The Gospel according to Luke (I–IX): Introduction, Translation, and Notes* (Anchor Bible 28; New York – London – Toronto – Sydney – Auckland: Doubleday 1981).
- Fitzmyer, J.A., *The Gospel according to Luke (X–XXIV): Introduction, Translation, and Notes* (Anchor Bible 28A; New York – London – Toronto – Sydney – Auckland: Doubleday 1985).
- Galbiati, E., „La parabola della pecora e della dramma ritrovate”, *Bibbia e Oriente* 6/3 (1964) 129–133.
- Grasso, S., *Luca* (Roma: Borla 1999).
- Green, J.B., *The Gospel of Luke* (New International Commentary on the New Testament; Grand Rapids, MI: Eerdmans 1997).
- Grundmann, W., *Das Evangelium nach Lukas* (Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament 3; Berlin: Evangelische Verlagsanstalt 1961).
- Gryglewicz, F., *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (Pismo Święte Nowego Testamentu 3/3; Poznań: Pallottinum 2007).
- Gundry, R.H., *Matthew. A Commentary on His Handbook for a Mixed Church under Persecution*, wyd. 2 (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1994).
- Harris, M.J., *Prepositions and Theology in Greek New Testament: An Essential Reference Resource for Exegesis* (Grand Rapids, MI: Zondervan 2012).
- Jankowski, A., *Królestwo Boże w przypowieściach* (Poznań – Warszawa: Pallottinum 1981).
- Johnson, L.T., *The Gospel of Luke* (red. D.J. Harrington) (Sacra Pagina 3; Collegeville, MN: Liturgical Press 1991).
- Klostermann, E., *Das Lukasevangelium* (Handbuch zum Neuen Testament 5; Tübingen: Mohr Siebeck 1975).
- Kühner, R. – Gerth B., *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Teil 2. Satzlehre*, wyd. 3 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2015).
- Larsen, I., „A Point of Irony”, *The Bible Translator* 50/4 (1999) 411–417.
- Liddell, H.G. – Scott, R., *A Greek-English Lexicon*, wyd. 9 (Oxford: Clarendon 1996).
- Markowski, A. (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN* (Warszawa: PWN 2010).
- Marshall, I.H., *The Gospel of Luke: A Commentary on the Greek Text* (New International Greek Testament Commentary; Exeter: Paternoster 1978).
- Mickiewicz, F., *Ewangelia według świętego Łukasza, rozdziały 12–24* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 3/2; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2012).
- Mielcarek, K., „Przypowieść o zagubionej owcy w trzeciej Ewangelii (Łk 15,1–7)”, *Wszystko czynię dla Ewangelii. Księga Pamiątkowa ku czci O. Prof. Hugolina Langkammera OFM* (red. G. Witaszek – A. Paciorek – A. Kiejza) (Lublin: Wydawnictwo KUL 2000) 265–284.

- Montanari, F., *Vocabolario della lingua greca*, wyd. 2 (Trento: Loescher 2004).
- Moule, C.F.D., *An Idiom Book of the New Testament Greek*, wyd. 2 (Cambridge: Cambridge University Press 1959; reprint 2004).
- Nolland, J., *Luke 9:21–18:34* (Word Biblical Commentary 35B; Dallas, TX: Word Books 1993).
- Nolli, G., *Evangelo secondo Luca*, wyd. 2 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1993).
- Nolli, G., *Evangelo secondo Matteo*, wyd. 2 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1996).
- Nestle, E. et al. (red.), *Novum Testamentum Graece*, wyd. 28 (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2012).
- Olmstead, W.G., *Matthew 15–28: A Handbook on Greek Text* (Baylor Handbook on the Greek New Testament; Waco, TX: Baylor University Press 2019).
- Paciorek, A., *Ewangelia według św. Mateusza. Rozdziały 14–28* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament 1/2; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2008).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5 poprawione (Poznań: Pallottinum 2002).
- Piwowar, A., *Składnia języka greckiego Nowego Testamentu*, wyd. 2 (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Bibliistyki 13; Lublin: Wydawnictwo KUL 2017).
- Piwowar, A., *Język grecki Nowego Testamentu* (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Bibliistyki 15; Lublin: Wydawnictwo KUL 2022) I, II.
- Plummer, A., *Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to S. Luke*, wyd. 5 (International Critical Commentary; Edinburgh: Clark 1981).
- Popowski, R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu: wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, wyd. 4 (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2006).
- Popowski, R. – Wojciechowski, M. (red.), *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu*, wyd. 9 (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2014).
- Quarles, C.L., *Matthew* (Exegetical Guide to the Greek New Testament; Nashville, TN: B & H Academic 2017).
- Radecki, W., „Zagadnienia literackie perykop o Bożym miłosierdziu (Łk 15,1–7.8–10.11–32)”, *Teologia i Człowiek* 14 (2009) 9–31.
- Reiling, J. – Swellengrebel, J.L., *A Translator's Handbook on the Gospel of Luke* (Helps for [Bible] Translators 10; Leiden: Brill 1971).
- Robertson, A.T., *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research* (Nashville, TN: Broadman Press 2010).
- Rocchi, L., *Vocabolario greco-italiano*, wyd. 38 (Città di Castello: Dante Alighieri 1995).
- Rossé, G., *Il vangelo di Luca. Commento esegetico e teologico* (Roma: Città Nuova 1992).
- Sabourin, L., *The Gospel according to St. Luke: Introduction and Commentary* (London: St Paul Publications 1984).
- Schlier, H., „ἀμὴν”, *Theological Dictionary of the New Testament* (red. G. Kittel) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1995) I, 335–338.
- von Siebenthal, H., *Ancient Greek Grammar for the Study of the New Testament* (Oxford – Bern – Berlin – Bruxelles – New York – Wien: Lang 2019).
- Smyth, H.W., *Greek Grammar* (Harvard: Harvard University Press 1956; reprint 1984).
- Stein, R.H., *Luke* (New American Commentary 24; Nashville, TN: Broadman Press 1992).
- Thompson, A.J., *Luke* (Exegetical Guide to the Greek New Testament; Nashville, TN: B & H Academic 2015).
- Trau, J.M., “The Lost Sheep”, *The Bible Today* 28/5 (1990) 277–283.

Wellhausen, J., *Einleitung in die drei ersten Evangelien* (Berlin: G. Reimer 1905).

Wiefel, W., *Das Evangelium nach Lukas* (Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament 3; Berlin: Evangelische Verlagsanstalt 1988).

Winer, G.B., *A Grammar the Idiom of the New Testament: Prepared as a Solid Basis for the Interpretation of the New Testament*, wyd. 7 (Andover, MA: Warren F. Draper 1883).

Wojciechowski, M., *Przypowieści dla nas* (Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2007).

Wolter, M., *The Gospel according to Luke. II. (Luke 9:51–24)* (trans. W. Coppins – C. Heilig) (Baylor-Mohr Siebeck Studies in Early Christianity; Waco, TX: Baylor University Press – Mohr Siebeck 2017).

Zerwick, M., *Il Greco del Nuovo Testamento. Traduzione e adattamento alla lingua italiana di Gastone Boscolo* (Subsidia Biblica 38; Roma: Gregorian & Biblical Press 2010).

Zerwick, M. – Grosvenor, M., *A Grammatical Analysis of the Greek New Testament*, wyd. 5 (Subsidia Biblica 39; Roma: Gregorian & Biblical Press 2010).

